

KÖKÉNY ANDREA

Robert Townson utazásai Magyarországon, 1793

Robert Townson neve nem ismeretlen hazánkban. Az angol utazó és természettudós 1793-ban körutazást tett Magyarországon. Bécsből indulva fél év alatt a Dunántúl északi részét, Budát és környékét, a Mátra vidékét járta be, majd átutazott a Hortobágyon, s Debrecenen keresztül eljutott egészen Nagyváradig. Visszaútján a Tokaj-hegységben tett kirándulások, majd a wieliczka-i sóbányákhoz tett kitérője után ellátogatott a felvidéki bányavárosokba, s végül Pozsonyon keresztül érkezett vissza az osztrák fővárosba. Útja során feljegyzéseket készített a korabeli Magyarország gazdasági, társadalmi és politikai helyzetéről, ezenkívül pedig fontos megfigyeléseket tett a természeti környezetről. Rengeteg adatot gyűjtött a kőzettan, ásványtan, a botanika és az állattan tárgykörében, és számos tudománytörténeti jelentőségű felfedezést tett. A Magas-Tátrában tett kirándulásai nyomán részletes leírást készített az ottani állat- és növényvilágról, ami máig a Tátra-kutatás egyik alapművének számít.

Útjáról 1797-ben Londonban könyvet jelentetett meg „*Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793*” címmel.¹ Munkája annyira népszerű volt, hogy hamarosan két francia (1799, 1803) és egy holland nyelvű (1800) kiadására is sor került. Ez az egyik legátfogóbb beszámoló a 18. század végének Magyarországról. Magyar fordítása még nem készült el, de az út eredményeinek feldolgozása már megkezdődött. A Townson által összegyűjtött természettudományos ismeretekről az útleírás megjelenésének 200. évfordulójára, 1997. szeptember 26-án a Magyarhoni Földtani Társulat Tudománytörténeti Szakosztálya és Alföldi Szervezete, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Akadémiai Bizottságának Meteorológiai Szakbizottsága emlékülést tartott Debrecenben. Az előadások anyagát Rózsa Péter szerkesztette kötetbe magyar és angol nyelven.² A közzétett feljegyzéseken kívül a konferencia résztvevői foglalkoztak Townson néprajzi megfigyeléseivel, a Hortobágyról, a Tokaji borvidékről és egyes magyar városokról készített leírásainak ismertetésével is, de a hangsúlyt a természettudományos ismeretekre helyezték.

Robert Townson útleírásának egyes részleteiről, a korabeli Magyarország településeiről, kultúrájáról, a magyarok szokásairól, életmódjáról olvashatunk a 18. századi utazó irodalomban található ismereteket összefoglaló kötetekben is. Ezek közül talán a leg részletesebb és legismertebb G. Györffy Katalin munkája, mely elsősorban kultúrtörténeti szempontból dolgozza fel a különböző európai (német, francia, angol és olasz) szerzők által készített út-

¹ Townson, Robert: *Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793*. London, 1797.

² Rózsa Péter (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai. Robert Townson's Travels in Hungary*. Debrecen, 1999.

leírásokat.³ A 18. század végét és Robert Townson írását még éppen érinti Szamota István 1891-ben Budapesten megjelent válogatása,⁴ melynek címe, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten: 1054–1717* kissé félrevezető, hisz záró dátuma nem 1717. A Townson 1797-ben megjelent művéből vett szemelvényeken⁵ kívül Inigo Born császári tanácsos kifejezetten természettudományos céllal írt és 1777-ben Londonban publikált leveleiből is közöl válogatást.⁶ Az angol utazó által közvetített információknak csupán egy részét osztja meg az olvasóval. Ahogy fogalmaz, „Townson útleírásából – Buda kivételével – csak ama városokat veszem tekintetbe, melyekről a többi [i. e. a kötetben tárgyalt, K. A.] utazók semmit sem szólnak.”⁷

Egyfajta történeti útikalauz Antalffy Gyula 1975-ben megjelent könyve, az *Így utaztunk hajdanában*, mely a 11. századtól a 19. századig tekinti át a különböző utazási formákat, a közlekedési eszközök, az útviszonyok, a szálláslehetőségek sajátosságait és változását.⁸ Elsősorban művelődéstörténeti szempontból vizsgálódik, s a hazai és külföldi utazók szemszögéből láttatva mutatja be az országot, így számos korabeli forrást használ és idéz. A Robert Townson útleírásában szereplő információk közül főként a Dunántúlon és a Hortobágyon, valamint az egyes városokban megfigyelt, az emberek életmódjával kapcsolatos részleteket és az utazáshoz kapcsolódó tapasztalatokat (közlekedés, szállítás, kocsik, fogadók, vendéglátás) használja fel.

Sem ezek a munkák, sem a természettudományos ismereteket összegyűjtő kötet nem foglalkozik azonban érdemben Robert Townson művének azon fejezeteivel, amelyek a korabeli Magyarország helyzetét, a Habsburg-házzal való viszonyát, Mária Terézia, II. József és II. Lipót uralkodásának történetét, vagy éppen a magyar gazdaság és társadalom 18. századi helyzetét tárgyalják. A jelen tanulmány ezért arra vállalkozik, hogy bemutassa, hogyan látta az angol utazó ezeket a kérdéseket, s milyen képet rajzolt Magyarországról az angol és az európai olvasók számára.

Előjáróban érdemesnek tartjuk röviden bemutatni a szerzőt és utazásának célját. Robert Townson 1762-ben született Richmondban, Surrey grófságban egy londoni kereskedő, John Townson legfiatalabb gyermekeként. Alig múlt tíz éves, amikor apja meghalt, s a család kénytelen volt elköltözni Shropshire grófságba. Robert kereskedőtanonc lett Manchesterben, eközben pedig egyre jobban érdeklődni kezdett a természettudományok iránt. Ismeretszerzés céljából utazgatni kezdett. Első útjára 1783-ban indult el. Shropshire-ből nagyrészt gyalogszerrel jutott el Szicíliába, bejárva közben Franciaországot és Itáliát. 1787-ben Párizsban az École des Mines hallgatója lett, ahol főleg ásványtant és metallurgiát tanult, majd egy év múltán hazatért. 1789 őszén, ismét gyalog, Edinburghbe indult, s beiratkozott az ottani egyetemre. Orvostudományt, kémiát és természetrajzot hallgatott. 1790-ben körutat tett a Skót Felföldön, ahol főleg botanikai feljegyzéseket készített. Hazatérése után az edinburghi hallgatók Természetrajzi Társaságában tartott előadásokat, melynek nyomán a társaság elnökévé, 1791-ben pedig az edinburghi Skót Királyi Társaság tagjává

³ G. Györffy Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon*. (Idegen utazók megfigyelései) Budapest, 1991.

⁴ Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten*. Budapest, 1891.

⁵ Townson Róbert utazása Magyarországon. 1793. In: Szamota: *Régi utazások*, 475–489.

⁶ Br. Born Inigo utazása a temesi bánságban, Erdélyben stb. 1770. In: Szamota: *Régi utazások*, 461–474.

⁷ Szamota: *Régi utazások*, 475.

⁸ Antalffy Gyula: *Így utaztunk hajdanában*. Budapest, 1975.

választották.⁹ Szeretett volna a brit kormány szolgálatában természettudományos munkát végezni, ezért még ugyanebben az évben megpályázta Felső-Kanada gyarmatán a kormányzati természettudósi állást, de nem járt sikerrel. Ezután Svédországon és Dánián keresztül Göttingenbe utazott, ahol 1791 decemberében beiratkozott az egyetemre. Innen Bécsbe ment, majd 1793 nyarán beutazta Ausztriát és Magyarországot. 1794-ben Göttingenben jelent meg első, latin nyelvű műve, az *Observationes Physiologicae de Amphibiis*.¹⁰

Azt tervezte, hogy Indiába utazik ásványtani és geológiai megfigyelések céljából, de ehhez sem sikerült támogatást szereznie. Először a Kelet-Indiai Társaság, majd Afrikában a Sierra Leone Társaság szolgálatába kívánt állni, hogy ásványtani és természetrajzi megfigyeléseket és kutatásokat végezzen, de egyik próbálkozása sem járt sikerrel. Patrónus és állás híján így újra az írást választotta, 1798 és 1804 között további három könyvet publikált.¹¹ Közben természetesen továbbra is sokat utazott, főleg Angliában, majd rövid ideig Norvégiában, ahol különböző ásványokat gyűjtött. Amikor pedig 1805 májusában Shropshire-ben meghalt édesanyja, elhatározta, hogy csatlakozik bátyjához, aki 1790 óta Ausztráliában, az új-dél-walesi hadtestnél szolgált katonatisztként.

Mielőtt útnak indult, felkereste a brit kormányt. Korábbi próbálkozásainál nagyobb sikerrel járt, a kormányzat földet és juttatást ígért neki, valamint száz fontot bocsátott rendelkezésére, hogy könyveket vásároljon a kolónia számára, és ott egy laboratóriumot hozzon létre. Robert Townson 1806 szeptemberében indult útnak, és 1807. július 7-én érkezett meg Sydney-be. Minthogy járatos volt valamennyi természettudományban, s jól tudott latinul, görögül, németül és franciául is, a fiatal kolónia egyik legkiemelkedőbb tudósának számított. Szakmai elképzeléseinek megvalósítása azonban a gyarmati kormányzat akadályaiba ütközött. Az a William Bligh volt ugyanis ekkoriban a kormányzó, akinek a neve a Bounty legénységének lázadása kapcsán vált ismertté és hírhedtté. Elutasított bármiféle támogatást Townson terveihez. Így nem csodálkozhatunk, hogy az angol tudós is szerepet vállalt abban a mozgalomban, amelynek nyomán 1808-ban Blight elmozdították a kormányzói tisztségből. Townson további három évet kellett, hogy várjon, hogy a neki ígért birtokot megkapja. Sydney mellett telepedett le, és szőlőtermesztésbe fogott. Vállalkozása azonban nem volt túl jövedelmező, s tudományos munkája is csak részsikereket hozott. Megpróbált visszatérni Angliába, de nem tudta eladni oly nehezen megszerzett birtokait, így végül Ausztráliában maradt egészen 1827-ben bekövetkezett haláláig.¹²

Robert Townson tartalmas és kalandos életéből, a felvilágosodás korának tudós polihisztoraként összegyűjtött ismereteiből a jelen tanulmányban a 18. század végi Magyarországról készített útleírásával kívánunk foglalkozni.

Az angol tudós elsősorban természettudományos érdeklődésből utazott Magyarországra. Könyvének előszavában a következőképpen indokolta, miért tartotta fontosnak, hogy önálló kötetben jelentesse meg az útja során szerzett ismereteket. „Habár sok útleírás jelent meg az utóbbi időben, Magyarország egyiknek sem volt tárgya; pedig ez egy olyan ország, mely bár Britannia számára kevés politikai jelentőséggel bír, mégis méltó a figyelmünkre: alkotmánya, lakosai és szokásai, valamint természeti kincsei egyaránt kivételesek. Tudom, hogy e munka, ami öt hónapi utazás során készített jegyzetek javított válto-

⁹ Torrens, Hugh: *Robert Townson (1762–1827): Gondolatok egy rendkívüli polihisztor természet-tudós utazóról*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 12.

¹⁰ Torrens: *Robert Townson*, 13.

¹¹ *Tracts and Observations on Natural History* (1799), *Philosophy of Mineralogy* (1798), *A Poor Man's Moral* (1798). Torrens: *Robert Townson*, 14–15.

¹² Torrens: *Robert Townson*, 16–17.

zata, nem orvosolja ezt a hiányosságot; sőt, magam is tudom, hogy néhány nagyon fontos témát csak röviden érintek; mégis azt remélem, hogy ez a kevés információ egy annyira kevésbé ismert, de önmagában olyannyira érdekes országról, nem lesz jelentéktelen az olvasóközönség számára.”¹³

Az előszóból megtudja az olvasó, hogy az útleíráshoz egy térképet is mellékel Townson. Ehhez Korabinszky János Mátyás munkáit használta fel, egészítette ki. Korabinszky készítette el Magyarország első részletes földrajzi lexikonát, illetve a Magyar Királyság természeti és gazdasági erőforrásait bemutató tematikus térképet. 1786-ban jelent meg a *Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn, a Vorstellung des Königreich Ungarn nach den Poststation für Reisende* térképmelléklettel. A lexikonban közel tízezer településre vonatkozó adatot és információt közölt. Ezután került publikálásra Magyarország gazdasági és természeti viszonyait bemutató térképe.¹⁴ Ezen a vízrajzi és statisztikai térképen különböző jelekkel és rövidítésekkel ábrázolta az ország ásványkincseit, mezőgazdasági és ipari termékeit, madár-, állat- és növényvilágát, a korabeli közigazgatási határokat (megyék, székek, kerületek), a lakosság nemzetiség szerinti megoszlását.¹⁵ Townson az ő térképét használta fel és egészítette ki. Egyik legfontosabb kiegészítése a földtani színjelölés volt, amit korábban senki nem alkalmazott még a Magyarországról készült térképeken.¹⁶ Ezenkívül bővítette a kőzetek és ásványkincsek lelőhelyeit, valamint a különböző mezőgazdasági és ipari termékek sorát, amiket immár nemcsak betűkkel, hanem képekkel is jelzett. Fontos újítása volt, hogy jelölte a postaútvonalakat is. Az eredetileg három nyelven (latinul, németül és magyarul) elkészített jelmagyarázatban a német nyelvet az angollal cserélte fel.¹⁷

Robert Townson az előszóban leírja, hogy művéhez tartozik egy *Függelék* is, melyben mindazokat a rovarokat és növényeket tüntette fel, amiket útja során megfigyelt.¹⁸ Az angol tudós e területeken is bizonyos szempontból első volt Magyarországon. Tizenhat oldalas botanikai jegyzékében (*Regnum Vegetabile*) száznegyvenöt növényt sorolt fel, s nagyon sok esetben – főleg a Tátrában végzett megfigyelései és minta gyűjtése nyomán – a lelőhelyet is megjelölte. Ez arról árulkodik, hogy képzett és gyakorlott botanikus volt. Ismerte a friss, kortárs szakirodalmat és a korábban született alapműveket is.¹⁹

A *Függelékben* „*Entomologia*” címmel bogárfajok és -változatok listája is található. Townson összesen háromszázötvenkét különböző, köztük tizennégy, a tudomány számára

¹³ Townson: *Travels in Hungary*, IX.

¹⁴ *Novissima Regni Hungariae potamographica et telluris productum tabula. Wasser und Producten Karte de Koenigreichs Ungarn. Magyarország természeti tulajdonságának tüköre.*

¹⁵ A Korabinszky-féle térképről részletesen lásd Plihal Katalin: *A Townson által használt Korabinszky-féle Magyarország térkép.* In: Rózsa (szerk.): Robert Townson magyarországi utazásai, 43–46.

¹⁶ Erről részletesebben lásd Kázmér Miklós: *A Werneriánus Robert Townson és „közettani” térképe Magyarországról (1797 című összefoglalóját.* In: Rózsa (szerk.): Robert Townson magyarországi utazásai, 51–53.

¹⁷ Townson: *Travels In Hungary*, X–XII.

¹⁸ Townson: *Travels in Hungary*, XII–XIII., 453–494.

¹⁹ Appendix, *Regnum Vegetabile*. Townson: *Travels In Hungary*, 477–494.; Nagy Miklós: *Townson florisztikai adatai („Regnum Vegetabile”).* In: Rózsa (szerk.): Robert Townson magyarországi utazásai, 87–90.

új faj leírását adta, sok esetben a lelőhelyet is feltüntette. Ez volt az első átfogó koleopterológiai közlés Magyarországról.²⁰

Townson 1793. május 6-én lépte át a magyar–osztrák határt, s október közepén érkezett vissza Bécsbe.²¹ E szűk félév alatt mintegy 2000 kilométert tett meg az akkori Magyarországon, ehhez adódik még a körülbelül 400 kilométeres lengyelországi kirándulása a híres wieliczikai sóbányákhoz. Útja során igen sok települést érintett, s számos továbbirol tesz említést könyvében, amikor az ország gazdasági, társadalmi, politikai viszonyairól vagy éppen a mindennapokról ír. Néhány település azonosítása azonban nem könnyű, hisz Townson, követve a Magyarországról szóló kortárs könyveket és térképeket, az egykori német vagy németes írású neveket használta, s ezeket az újabb kiadású magyar, osztrák, szlovák és román nyelvű térképek és könyvek már nem tartalmazzák. Útvonalának rekonstruálására G. Györffy Katalin tett kísérletet.²² Az általa készített térképen azonban több pontatlanság is található. Például előfordulnak olyan helyek, ahol Townson nem járt, csak írt róluk, s vannak olyanok is, ahol járt, de nincsenek feltüntetve. Ezért az angol utazóról Debrecenben rendezett emlékülés alkalmából Rózsa Péter és Kaselyák Győző elkészített egy helységnévtárat és egy térképet a Townson által említett településekről.²³ Ez alapján és Townson útleírását elolvasva a következő útvonal rajzolódik ki (az egyes települések magyar elnevezése után zárójelben feltüntettük a szerző által használt elnevezést is):

Bécs (Vienna) – Sopron (Oedinburg) – Nagycenk (Zinkendorf) – Fertőszentmiklós (Michlos) – Egyed (Egget) – Győr (Raab) – Hédervár (Herdervar) – Bábolna (Bobolna) – Tata (Dotis) – Komárom/Komárno (Komorn) – Esztergom (Gran) Visegrád (Vissegrade) – Buda (Bude) – Pest (Pest) – Hatvan (Hatvan) – Gyöngyös (Gyongyes) – Eger (Erlau) – Debrecen (Debretzin) – Nagyvárád (Gross Warden) – Debrecen – Tokaj (Tokay) – Sátoraljaújhely (Uihelly, Uihilly) – Telkibánya (Telkobanya) – Kassa/Kosice (Caschau) – Aggtelek (Akteleg) – Szilice (Szilitze) – Rozsnyó (Rosenau) – Szomolnok (Schmölnitz) – Lőcse (Leutchau) – Késmárk (Kesmark) – Pribilina (Pribilini) – Krakó (Cracow) – Wieliczka (Wielitzka) – Pribilina (Pribilini) – Besztercebánya (Neusohn) – Úrvölgy (Herren-ground) – Selmezbánya (Schemnitz) – Körmöcbánya (Kremnitz) – Újbánya (Konigsberg) – Garamszentbenedek (St. Benedict) – Nyitra (Neitra) – Nagyszombat (Tyrnau) – Pozsony (Presburg) – Bécs (Vienna)

Townson könyvének első fejezete Bécsről szól. Az angol utazó bemutatja a várost, ismerteti az ott található természettudományos gyűjteményeket, kitér a mindennapi életre, szórakozási lehetőségekre, a vásárok jellegzetességeire. Megtudjuk, hogy a Bécsben töltött időt arra is használta, hogy tájékozódjon Magyarországgal kapcsolatban, és ajánlóleveleket szerezzen különböző magyar főurakhoz. Beszámolójából kiderül, hogy az osztrák fővárosban nem a legkedvezőbb színben tüntették fel a magyarokat. A második fejezet elején a következőket írja: „Türelmetlenül vártam Bécsben a szép időt. [Hisz] „csak szép időben érdemes egy olyan országba utazni, ami a Bécsben keringő beszámoló szerint még szinte természeti állapotban van, s lakói félig vadak (*half savage*). Az az igazság, hogy néhányan olyan vadnak írták le e nép jellemét, hogy azok közül, akik nem annyira gyakorlott utazók, mint én, valószínűleg sokan teljesen feladták volna tervüket. [...] Szerencsés leszek, ha élve

²⁰ Appendix, Entomologia. Townson: *Travels In Hungary*, 453–476.; Merkl Ottó: *Robert Townson „Entomológiája*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 95–97., 102–116.

²¹ Townson: *Travels in Hungary*, 34.

²² Townson útjai. In: G. Györffy: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon*, 112–113.

²³ Rózsa Péter – Kaselyák Győző: *Townson magyarországi útjának topográfiája*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 199., 202–206., 207.

visszatérek, mondták.”²⁴ Kiderül persze, hogy mindez csak a bécsi propaganda által rajzolt negatív kép. „Miután azonban megismerkedtem néhány magyarral, akik ajánlólevelet adtak, rájöttem, hogy ezek a beszámolók nemzeti gyűlöletből erednek. Május 5-én, habár az évszakhoz és az éghajlathoz képest az időjárás még mindig nem volt jó, útnak indultam egy szolga kíséretében, aki több évet élt Magyarországon, és jól beszélt jó néhány nyelvet az ott használtak közül. Magyarul, németül, oláhul és különböző szláv nyelveken is [tudott]. Poggyászatot előreküldtem, s gyalog vágtam neki az útnak, hogy jobban szemügyre vehessem a vidéket, s felszedhessek bármit, ami utamba kerül, kőzeteket, növényeket vagy rovarokat.”²⁵

Robert Townson útinaplója természetesen kronológiai rendben vezeti végig az olvasót az általa megismert tájon és városok során. Rövid leírást szinte minden esetben ad a vidékről vagy a településről, amin áthalad, s ezt személyes élményein kívül gyakran egészíti ki azokkal az információkkal, amiket az adott területen élő lakosoktól vagy éppen vendéglátójától hallott. Sokszor szakítja meg a történetet azért is, hogy természettudományos megfigyeléseit ismertesse. Ilyenkor nem egyszer felhasználja azokat az adatokat, amiket a korábbi Magyarországról készült leírásokból, lexikonokból, illetve történeti munkákból vesz át. Akad, hogy külön táblázatba foglalja az így szerzett és az általa mért vagy gyűjtött adatokat, s rövid magyarázatot is fűz hozzá. Amikor az ország társadalmáról, politikai helyzetéről, törvényeiről ír, hosszan idéz elsődleges forrásokból, korabeli dokumentumokból is.

Townson 1793. május 6-án kelt át a Lajtán és lépett be Magyarországra.²⁶ Beszámolójából megtudjuk, hogy az osztrák kormány rendelete alapján szigorúan ellenőrizték, nehogy francia illetőségű személy lakjon a tartományokban, vagy utazzon távolabb a fővárostól. Így kívánták megakadályozni, hogy a nagy forradalom utáni francia elvek és vélemények elterjedjenek a Habsburg Birodalomban. Bécsben is tapasztalta a franciákkal szembeni ellenérzéseket, főleg XVI. Lajos kivégzése után. A fogadósok közül néhányan például nem voltak hajlandók elszállásolni franciát. Az angol utazó is a radikális változásokkal szemben foglal állást. „Milyen súlyos csapás a szabadságra a francia forradalom! Azokon a helyeken, ahol nem lehet megvalósítani egy köztes állapotot a francia szabadság és a legdespotikusabb európai kormányzat között, melyik ésszel bíró ember nem az utóbbit választaná, és csendben hordaná láncait?”²⁷

A politikai kitérő után azonban visszatér az utazása során megismert vidék leírásához, majd pedig első megállóhelyének, Sopronnak a jellemzésével folytatja. Townson véleménye szerint Sopron „rég, szabálytalanul épült város, de a külső részén nagyon csinos házak találhatók, amelyek téli lakként szolgálnak a környékbeli nemesség számára. Lakossága körülbelül tizenkétezer, és minden bizonnyal jelentős kereskedelmi központ, Korabinszky becslése szerint negyvenezer szarvasmarhát és százötvenezer sertést adnak itt el évente.”²⁸

Egy ajánlólevélnek köszönhetően találkozott gróf Széchényi Ferencel, aki nagyon kedvesen és udvariasan fogadta. „Családjában alkalmam nyílt arra, hogy megfigyeljem, milyen jó nyelvrézke van a magyaroknak. [A gróf] fia, tíz év körüli szép kisfiú, egész helyesen és folyékonyan beszélt magyarul, németül, latinul, franciául, olaszul, és egy kicsit még horvátul is.” Miután együtt ebédelt Széchényivel, elkíserte nagycenki birtokára, hogy ismereteket szerezzen a magyar gazdálkodásról és vidéki életről. Megállapította, hogy a birtok jelentős

²⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 32.

²⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 33.

²⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 34.

²⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 35.

²⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 37.

méretű, de a kastély javításra szorul. Széchenyi megmutatta neki könyvtárát, térképgyűjteményét, valamint értékes magyar éremgyűjteményét is. Az angol vendég meglepődött azon, hogy bár a gróf felesége és gyermekei nem voltak jelen, mégis nagyszabású vacsorára került sor, amelyen a háznéből Széchenyi ügyvédje, titkára és tisztartója is részt vett.²⁹

Másnap ellátogattak herceg Eszterházy palotájához, aki Townson megállapítása szerint a leggazdagabb nemes volt akkoriban Magyarországon.³⁰ „Mivel a herceg nagyrészt Kismartonban él, ezt a székhelyét nem a legjobban gondolják, de gyönyörű helyen fekszik, a Fertő-tó partján” – tette hozzá. A hercegi palotát és berendezéseit szépnek találta, bár megjegyezte, hogy a bútor nagy részét már Kismartonba vitték, a ház intézőjének nagy szomorúságára, aki arról panaszkodott, hogy lassan már nem lesz minek gondját viselnie. A ház mögött egy erdő húzódott, néhány nagyon szép kínai kerti lakkal. A kastélyhoz tartozott egy kicsi, de nagyon elegáns színház is, minthogy a néhai herceg nagyon szerette a színházi előadásokat, és volt egy kis társulata is. Megtudjuk, hogy utódjának a lövészet a passziója, amit a szomszédok nem néznek túl jó szemmel.³¹ Ehhez kapcsolódóan Townson részletesen bemutatja a magyar vadászati szokásokat. Majd visszaútjukról számol be, melynek során Széchenyi a közelben lévő fürdőt, majd pedig a hegyoldalba vájt, soproni borral teli pincéket mutatta meg.³²

Mivel az angol utazó úgy ítélte meg, hogy „Sopronban nem volt semmi látnivaló”, elkezdett „valamiféle közlekedési eszközt” keresni, amivel Buda felé tartván Győrbe eljuthatott. A továbbutazást végül a gróf szervezte meg számára – a forspontot felhasználva a parasztok vitték el egy-egy távolságra. „Angliában lehet, hogy azt gondolták volna rólam, miközben a nyitott kocsin utaztam, hogy börtöntöltelék vagyok, s a szolgám, aki a fegyveremet vitte, az ő” – írta.³³ Útja során gyakran élt a forspont lehetőségével, amit legtöbbször vendéglátói rendeltek meg számára. Ha érdekesebb vidékre ért, az is sokszor előfordult, hogy gyalog folytatta útját, hogy minél alaposabban megvizsgálhassa a környező állat- és növényvilágot, valamint a kőzeteket, vagy éppen meteorológiai méréseket végezzen.

Nem csak a természeti környezet érdekelt. Mint már fentebb utaltunk rá, sok mindent jegyzett fel az emberek mindennapi életéről, szokásairól is. Fertőszentmiklóson például, ahol egy vasárnap délből azért állt meg, hogy lovakat váltson és ebédeljen, a magyar viseletet ismerte meg. „Minthogy ünnep volt, a parasztok a legjobb ruhájukat viselték. Nem ismerek egyetlen öltözetet sem, ami férfiasabb lenne, mint a magyar: hosszú nadrág, rövid, prémmel szegett zubbony, rövidszárú sarkantyús csizma. Hétköznapiakon persze nem így öltöznék: szürke vászonnadrágot vagy bő gatyát, csizmát vagy bocskort és rövid inget hordanak, ami csak a felsőtestet fedi, és báránybőrből készült felöltőt, amit lazán átvetnek a vállukon. A nők viselete hasonló a németekéhez, és nem túl kecses” – állapította meg.³⁴

²⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 38.

³⁰ „A herceg bevételei nagyok, 80–90 ezer font sterlingre becsülik, de 1793-ban, ami különösen nagy profitot hozó év volt, 1 070 573 forintra rúgott, ami körülbelül 107 057 font sterling. Mindeközben harminchárom uradalmának kiadásai, a szolgálkat és egyebeket beleszámítva összesen 36 745 fontot tettek ki.” Townson: *Travels in Hungary*, 39–40.

³¹ Townson: *Travels in Hungary*, 38–39.

³² Townson: *Travels in Hungary*, 40.

³³ Townson: *Travels in Hungary*, 40–41.

³⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 43–44.

Megismert egy felelgetős népi játékot is, amit fiatal lányok egymás karja alatt átbújva, énekelve játszottak. Egyik lányt sem találta különösen szépeknek.³⁵

Ezután folytatta útját, s megérkezett Egyedre, gróf Festetich Ignác birtokára. Széchenytől volt hozzá ajánlólevele, így a gróf nagyon barátságosan fogadta. Annyira jól érezte magát nála, hogy három napig maradt, mialatt ismét bepillantatható a magyar gazdálkodásba.³⁶ A grófról megtudta, hogy „II. József ellenzékének egyik legbátrabb tagja, despotikus rendeleteit nem kedveli, hisz azok elnyomják a nagybirtokosokat” Elmondása szerint Festetich gróf nagyrészt a birtokán lakott, és a vidéki gazdálkodásnak szentelte idejét. Faluja rendezett volt, a parasztnak háza egyformának tünnek, jó állapotban voltak, s egy nagyon széles és hosszú utcát alkottak. A szalmatetős házak falai nagyrészt sárból készültek, így nagyon jól tartották a meleget és tartósak voltak. „Hasonlóan készülnek, mint a természetben a fecskéfészek vagy mint a németek háza” – írta Townson.³⁷

A gazdálkodás kapcsán kitért a 18. század végi feudális viszonyok sajátosságaira és csapdájára. „A birtok igazgatása egy olyan országban, ahol a bérleti díjat természetben és személyes szolgálattal fizetik, nagyban különbözik, és sokkal fáradtságosabb, mint ott, ahol a föld művelői szabadok, és ahol pénzbeli járadék helyettesíti a másik kettőt. [Így viszont] sok gazdasági intéző, tisztartó, etc. szükséges, s nagy hatáskört kell, hogy adjon a törvény a földesuraknak a parasztnak fölött; amiből viszont gyakran adódik, hogy a parasztnak szót emelnek uruk elnyomása és kizsákmányolása miatt. S ugyanígy az urak panaszkodnak a parasztnak lustaságára, tisztességtelenségére. Mégis, ez az az állapot, amiben szinte Európa minden része osztozik most – ez a társadalmi fejlődés csecsemőkora.”³⁸

A következő bekezdésben már a környék madárvilágáról írt, majd arról, mily szomorúan vett búcsút Festetich gróftól, amikor segítségével továbbindult Győrbe. A városról megjegyezte, hogy elég nagy és jól megépített, tizenkét-tizenháromezer lakossal, az ugyanilyen nevű folyó két partján. Talált egy jó fogadót és egy kávéházat, de látnivalót csak nagyon keveset.³⁹ Festetich Ignác ajánlólevelével galántai gróf Eszterházyt kereste fel, akin keresztül pedig gróf Viczay Mihállyal találkozott másnap hédervári kastélyában. Szívélyes vendéglátásban részesült, s Viczay gróf megmutatta neki értékes éremgyűjteményét, kameagyűjteményét, könyvtárát és fegyvertárát is. Az utazót örömmel töltötte el, hogy a gróf birtokát angol mintára rendezte be. Beszámolt róla, hogy egy olyan némettől kért tanácsot, aki sokat élt Angliában és megtanulta, hogyan lehet a vidéki táj egyszerű szépségét minél jobban kiaknázni.⁴⁰ Az istállóban jó néhány angol telivért talált, s megismert két angol lovászt is. Érdeklődéssel töltötte el az is, amikor kertben dolgozó cigányokat látott. Ennek kapcsán megjegyezte, hogy Mária Terézia nagy energiát fektetett abba, hogy a társadalom ezen „haszontalan tagjait” eltérítse csavargó életüktől, de nem járt sok sikerrel: még mindig bádógosként és muzsikusként vándorolnak.⁴¹

Az angol utazó következő úti célja Tata volt. Útközben megállt Bábolnán, hogy megnézzék a ménest. Ezután elhaladt a pannonthalmi apátság mellett. Beszámolójában röviden is-

³⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 44. A Townson által megismert fertőszentmiklósi leányjátékról részletesen ír Tátrai Zsuzsanna a *Robert Townson néprajzi megfigyelései Magyarországon* című fejezetben, in: Rózsa (szerk.): Robert Townson magyarországi utazásai, 125–126.

³⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 45.

³⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 46.

³⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 47.

³⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 48.

⁴⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 50.

⁴¹ Townson: *Travels in Hungary*, 50.

mertette a bencés kolostor történetét, és bemutatta az ott található relikviákat, de azt is megjegyezte, hogy mivel itáliai útja során sok hasonlót látott, nem tért le az útról, hogy ezeket megnézze.⁴²

Tatán herceg Eszterházy kertjei érdekelték leginkább.⁴³ Megállapította, hogy érdemes volt kitérőt tenni, mert azok kertjei nagyon szépek: számos forrás található bennük, tavak és csatornák, partjukon szomorúfűzzel, s morajló patakok, melyek partján pihenni, merengeni lehet, vagy „egy ifjú hölgy baráti társaságában édes pillanatokat eltölteni”.⁴⁴

A város vörös márványra épült. Az angol természettudós természetesen felkereste a bányát is, ahonnan a kő származott, és részletes leírást készített róla és a kőzetmaradványokról.⁴⁵ Megállapította, hogy sem finom posztót, sem drezdai porcelánt nem készítettek itt, de mindkét kézműves mesterség sok lakost foglalkoztatott a városból. Részletesen bemutatta posztótkészítést és Korabinszky ismereteit is felhasználva aprólékos leírást adott a fazekasságról.⁴⁶

Tatán csupán egy napot töltött, majd tovább utazott Komáromba, onnan pedig 1793. május 19-én érkezett meg Esztergomba. Meglepetésére egy angollal, Dormer őrnaggyal találkozott, aki magyar feleségével a városban élt, s kalauza lett. Először a mészkősziklára épült vár romjait nézte meg, majd az utcákat és az épületeket vette szemügyre. Ezután átkelt a Dunán, és a túlsáron lévő hegyeket vizsgálta meg. Kőzettani, botanikai és entomológiai feljegyzéseket készített.⁴⁷ Nagyon jó fogadót talált a városban, de az angol honfitárs vendégszeretete miatt nem sokat tartózkodott ott. Beszámolt róla, hogy elszomorította a gondolat, hogy Dormer őrnagy élete végéig nem tér vissza szülőhazájába. Magyarázként hozzátette, hogy az angol tiszt azért kényszerült elhagyni Angliát, mert katolikus vallása miatt nem szolgálhatott a hadseregben. Így fiatalon Habsburg szolgálatba állt, és harcolt a poroszok elleni háborúban. Ezután őrnagyi rangban leszerelt, és feleségül vett egy magyar nőt, akitől két gyermeke született.⁴⁸ Dormer története kapcsán Townson azt is megjegyezte, hogy Bécsben sok írrel találkozott, aki császári szolgálatban állt, mivel vallásuk miatt hasonlóképpen ki voltak zárva a brit katonai szolgálatból.⁴⁹

Az angol utazó Esztergom lakosságát öt-hat ezerre becsülte. Részletesen bemutatta az esztergomi érsek szerepét az egyház élén és a politikai életben.⁵⁰ A következő részben pedig már arról írt, hogy gyalog indult tovább Visegrád felé. Estére érkezett oda, egy fogadóban szállt meg, s napkeltekor gyönyörű látvány tárult elé: a Dunakanyar. Átkelt a folyón, hogy a másik oldalról is megnézzék a partot, s ott egy rajzot készített, melyet az útleírásába is beillesztett. A várrom, a sziklák, az erdő borította hegyek, mind elbűvölték: „...ez a vár valaha sok magyar király Windsora volt, s bár ma már romokban hever, még mindig lehet látni

⁴² Townson: *Travels in Hungar*, 52.

⁴³ Eszterházy József megbízásából kezdték el a tó körüli kert rendezését. Először a tó körüli területet csapolták le, majd 1783-ban kialakították az angolkertet. G. Györffy: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon*, 155.

⁴⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 52.

⁴⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 53.

⁴⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 54–55.

⁴⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 60–63.

⁴⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 64.

⁴⁹ Az 1673-as ún. Eskü törvény (*Test Act*) kizárta a nem anglikán vallásúakat a hivatalviselésből és a hadsereg tiszti karából.

⁵⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 65.

rajta, hogy egykor királyi lakhely volt” – írta.⁵¹ Ezután ismertette az 1335-ös a visegrádi királytalálkozó történetét, Bonfini és Thuróczyt is idézve latinul.⁵²

Útját gyalog folytatta tovább Buda felé. Így bőséges információt gyűjtött és osztott meg az olvasókkal a tájról, az állatvilágról, a szálláshelyekről. „Ezen a vidéken nem jobb a helyzet fogadók kapcsán – állapította meg –, mint 200 évvel korábban, amikor Busbeck utazott át Magyarországon, s Esztergomban azt tanácsolták neki, lakjon jól, mert Budáig már semmit nem fog találni.”⁵³

Nagy öröme végül megérkezett Budára. A városról készített beszámolóját szinte minden magyar szerző ismerteti, aki feldolgozta Townson útleírását. Így a jelen tanulmányban csak legfontosabb megállapításaira térünk ki. Első benyomásai nem voltak a legkedvezőbbek: „A megérkezés Budára nem is lehetne kellemetlenebb élmény. Semmiféle védmű, de még kapu sincs, mintha nem is Magyarország metropoliszába, hanem egy faluba érkezne az ember: és, mivel zsidók laknak a város első részében, mondani sem kell, hogy az első dolog, ami meglepi az embert, a szegénység és a bűz.”⁵⁴ Ha a város szépsége első pillantásra nem is nyűgözte le az angol utazót, kiterjedése annál inkább. Megállapította, hogy a Duna és a vár között elterülő rész nagyon keskeny, de három-négy mérföld hosszú.

Pestet és Budát már egyesültnek tekintette, hiszen „csak a Duna választotta el őket”. Becslése szerint Pestnek tizenhat, Budának és Óbudának húsz-huszonkét ezer lakosa volt. Úgy vélte, a legszebb köz- és magánépületek Pesten és a Váron belül találhatók. A királyi palotát hatalmas és méltóságteljes építménynek tartotta. Ellátogatott az Invalidusok házába is, amit az 1790-es évek elején már kaszárnyaként használtak. Megállapította, hogy szép és tágas, akár négyezer ember elszállásolására is alkalmas, de szükség esetén ennek a dupláját is be tudja fogadni. A kormányzó olyan kedves volt hozzá, hogy maga vezette végig az épületen. Azt tapasztalta, hogy a katonák jó körülmények között laktak, és rendszeren ellátták őket.⁵⁵

Az angol utazónak alkalma nyílt megismerni az egyetemet is. A Korabinszky lexikon alapján az egyetem bevétele évén húszezer fontra becsülte, melyből tudomása szerint négy ezret a professzorok fizetésére fordítottak. A más egyetemeken is szokásos tanszékeken kívül természettudományi, botanikai és gazdasági tanszékekről is megemlékezett.⁵⁶

Érdeklődéssel töltötte el a kulturális élet is. Beszámolt róla, hogy a fővárosban két színház működött. „Az egyik Budán, ami eredetileg templom volt, de József császár idején átalakult, nagyon jó színház” – írta. „A Pesten lévő kisebb, silányabb színpaddal és szegényesebb díszletekkel. A darabokat általában németül játsszák, de az utóbbi években néhányat már magyarul is” – tette hozzá.⁵⁷ Színházba ugyan nem jutott el, de Pesten részt vett egy állathecc előadáson, amit azonban nem talált túl élvezetesnek. Az egyéb szórakozási lehetőségek közül a kávéházakat és a fürdők látogatását emelte ki. Azt is megjegyezte azonban, hogy nyár lévén, viszonylag kevés alkalom adódott a kikapcsolódásra, társasági életre, hiszen a nemesek inkább a birtokaikon tartózkodtak.

A kávéházak közül a pesti oldalon lévő Tuschelért lelkesedett leginkább. „Különösen annak, ami a híddal szemben van, nincs párja Európában” – írta. „Szép nagy terem, két

⁵¹ Townson: *Travels in Hungary*, 66–68.

⁵² Townson: *Travels in Hungary*, 69.

⁵³ Townson: *Travels in Hungary*, 73.

⁵⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 76.

⁵⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 76–77.

⁵⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 79.

⁵⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 79–80.

vagy három biliárdasztallal, egy privát biliárdszoba azok számára, akik nem dohányoznak, s két-három terem a szórakoztató programok számára. Nagyon kényelmesen lehet itt vacsorázni is. A kontinens szokásai szerint, mindenféle rangú és mindkét nemhez tartozó ember beléphet; fodrászok, kereskedő asszonyok, grófok és bárók.”⁵⁸ A termálfürdők közül budai oldalon működőket tartotta a legfigyelemreméltóbbaknak. „Ezen a keskeny földcsíkon, ami a Duna és a hegyek között van, nagyon sok bővízü forrás tör fel”⁵⁹ – jegyezte meg. Tudta, hogy a legjobb fürdők a török korból maradtak fenn. Beszámolt róla, hogy az alsóbb rétegek számára nagy közfürdők álltak rendelkezésre, és kényelmes magánfürdők is találhatóak azok számára, akik megengedhették maguknak, hogy fizessenek érte. A melegvízü források és fürdők kapcsán megjegyezte, hogy nagy lehet a különbség a nyári és a téli vízhőmérséklet között. Ennek kapcsán elmesélte a történetet, amikor Mátyás király megválasztásakor a sereg a befagyott Dunán táborozott.⁶⁰

Ottléte alatt zajlott a híres pesti vásár, melyről az angol utazó beszámolója az egyik legkorábbi.⁶¹ Leírása nyomán kirajzolódik a Habsburg birodalmon belüli munkamegosztás: az ausztriai iparcikkeket általában bécsi kereskedők árusítják, míg az állatok, termények, nyersanyagok Magyarországról származnak. Azt is megfigyelte, hogy a vásáron sok zsidó, görög és örmény kereskedő tűnt fel. Benyomásait a következőképpen foglalta össze: „A pesti vásár a legnagyobb az országban, és nyolc vagy tíz napig tart. Sok boltos érkezett Bécsből és hozta magával áruját. A legfontosabb cikkek azonban Magyarország termékei voltak, ezek közül pedig a legfontosabb a ló. A nagy pusztákról hajtják őket, ugyanúgy, mint a marhákat: elég vadak, s még sohasem volt rajtuk kötőfék. Amikor megérkeznek a vásárra, karámba terelik őket. Ha valaki megvásárol egyet, nehéz befogni és elvinni, mert nem nagyon tűrik, ha tartóik megközelítik őket. [...] A kisebb fajta lovakat, amiket főként a parasztok használnak, általában 4-5 fontért adják, a katonaságnak valót pedig 7-12 fontért.”⁶² Azt is megállapította, hogy a lovakon kívül fontos árucikk volt az ökör, a juh és egyéb háziállatok, illetve a szegedi, pécsi és a debreceni dohány, a bőr, az írha és a gubacs, valamint a fazekas termékek.⁶³

Az angol utazó szemtanúja volt annak is, ahogy a vásár alatt katonákat toboroztak. Ennek apropóján bemutatta a toborzó táncot, és részletesen leírta, hogyan készült és hogyan nézett ki a huszárok ruhája. „A magyar öltözködés elég költséges; a térdnadrág mindig paszmánnyal díszített, hasonlóképpen a mellény és a zeke zsinórral és prémekkel. A kalapjuk tollazata is elég sokba kerül. A magyarok szinte mindig a díszes ruhájukban járnak, amiktől a városok hangulata vidám és katonás. Ha pedig többen összegyűlnek, nagyon jól néznek ki. A nem nemesi származásúak nem viselhetnek kardot.”⁶⁴

Townson Buda és Pest megtekintése után kisebb kirándulásokat tett a budai hegyekbe. Részletesen leírta a hegyek közzettani összetételét, növényzetét, valamint az épületek anya-

⁵⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 82.

⁵⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 82–83.

⁶⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 84.

⁶¹ Dankó Imre szerint Townson a Medárd-napi vásárt láthatta 1793 május–júniusában. A pesti vásárok történetéről és jelentőségéről rövid összefoglalót találhatunk a *Robert Townson néprajzi megfigyelései Magyarországon* című fejezetben, in: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 123–125.

⁶² Townson: *Travels in Hungary*, 86–87.

⁶³ Townson: *Travels in Hungary*, 87–88.

⁶⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 89.

gát.⁶⁵ Lenyűgözte az eléje táruló látvány. „A budai hegyekből látni a kecskeméti pusztaságot, ami annak a hatalmas síkságnak a része, ami Váctól, a Mátrától és Tokajtól délre egészen Máramarosig és Belgrádig nyúlik, Budától és a Balatontól pedig egészen azokig a hegyekig, melyek elválasztják Magyarországot Erdélytől. [...] Itt vannak a nagy puszták és tanyák, ahol a sok marhát tartják, és innen látják el Bécsét és a távolabbi piacokat is marhával. A síkság többségében száraz és homokos, de néhány helyen mocsaras.”⁶⁶

A környék bemutatása után közelebbi látnivalóra hívta fel a figyelmet: „Rákos mezeje is ezen a síkságon található, néhány mérföldre Pesttől, ahol korábban a nemzet sokszor tartotta gyűléseit, hogy vezetőt válasszon és országgyűlést tartson.” Arról számolt be, hogy néhány ilyen alkalommal nyolcvan ezren is felverték sátrukat. Azt is megjegyezte azonban, hogy az 1526-os „végzetes mohácsi csata” óta nem volt itt gyűlés. Mintegy átvezetésként a következő részekhez, az angol utazó megállapította, hogy a magyarok még mindig nagyra tartották a helyet mint valaha volt szabadságuk jelképét, és mintegy oltárként tisztelték, ahol őseik oly gyakran megesküdtek, hogy megvédik jogaikat.

Robert Townson művében ezután külön fejezetet szentel Magyarország alkotmányos helyzetének, az Ausztriához fűződő viszony leírásának, Mária Terézia, II. József és II. Lipót politikájának. „Míg Bécsben voltam, megtudtam, hogy a magyarok nem szeretik sem az osztrákokat, sem az osztrák kormányt, s magyarországi tartózkodásom alatt a társadalom minden része megerősített ebben” – írta.⁶⁷ Úgy véli, a magyarok számára a legnagyobb sérelem, hogy „a koronát idegen házból való viseli”, ráadásul udvara is az országon kívül van. Ahelyett, hogy választanák az uralkodót, a korona örökletessé vált a Habsburg családban, melynek udvara Bécsben található. Ismeretei szerint az uralkodó alig látogatja domíniumait, a nádori tisztséget hosszú évek óta nem töltötték be. A rendi gyűlést huszonhat évig össze sem hívták, hanem a királyságot, mint egy provinciát, rendeletekkel kormányozták. Szerinte emiatt a magyar nemzet úgy tekint magára, mint egy osztrák tartományra és nem, mint egy erős királyságra. Elégedetlenség és elutasítás van részükről a közterhek viselésével szemben is. „Így egy olyan ország – állapítja meg –, melyet melegen süt a nap, termékeny talajú, s melynek közel nyolc millió lakosa van, Európa nemzetei között csak egy provincia.”⁶⁸

Ezután a kormányzás mibenlétéről, a kormány és a kormányzottak viszonyáról elmélkedik: „Habár az osztrák monarchia szomszédai közül néhányban működik az országgyűlés, az valójában csak formális, hisz egyikben sem hozhatnak fontos döntéseket a törvényhozással, vagy az adózással kapcsolatban.” Magyarország azonban még megőrizte a törvényhozás és az adókivetés jogát, bár aggodalommal figyeli a bécsi udvar térnyerését. „Így nem csoda – jegyzi meg –, hogy II. József politikáját nem nézték jó szemmel.”⁶⁹ Megállapítja, hogy bár Józsefet a jó szándék vezérelte, egész kormányzása nem telt mással, mint változtatásokkal és újításokkal mindazok életében, akik semmiféle kiváltsággal nem rendelkeznek, s azok jogainak az áthágásával és megszegésével, akik kiváltságokkal rendelkeztek. A kormányzás, az adózás módja és az általános politikai elvek megsemmisítésre kerültek, s újakat állapított meg helyettük. Látott egy listát azokról az intézkedésekről, melyeket 1781 januárja és 1783 novembere között II. József hozott, s számuk „271-re rúgott”.⁷⁰

⁶⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 91–92.

⁶⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 93–94.

⁶⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 96.

⁶⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 97.

⁶⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 98.

⁷⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 99.

Jól látja, a soknemzetiségű és eltérő fejlettségű területeket magában foglaló birodalomban miért volt szükség a reformokra. „Az uralkodó határozott célja volt, hogy kiterjedt örökös tartományából, ahol huszonöt millió lakos élt különböző kormányzat alatt, különböző kiváltságokkal, különböző nyelveket beszélve, és a civilizáció különböző fokán állva egységes kormányzatot hozzon létre, ahol ugyanazon törvények érvényesülnek, az adózás ugyanazon módja és mértéke, sőt még ugyanazon nyelv is, s ahol a kiváltságok meg kell, hogy szűnjenek, és az állam terheit egyformán kell viseljük.”⁷¹

II. József reformjainak részletes ismertetése előtt fontosnak tartja, hogy bemutassa az állam alkotmányát, és megvizsgálja a „néplélek” jellegzetességeit, hiszen szerinte ez lehet az alkotmány egyetlen védelmezője. A magyarokat bátor, nagylelkű és szívós embereknek minősíti. Eddig még sikerült megakadályozniuk, hogy az uralkodó önkényuralmat gyakoroljon. Ennek egyik legfontosabb eszköze az, hogy az uralkodó, trónja elfoglalásakor koronázási esküt kell tegyen, s ebben garantálja a »nép« jogait.⁷² Townson ezen a ponton hivatkozik II. András Aranybullájának cikkelyeire, illetve az ellenállási záradékra, melyet sok uralkodó megerősített, épp a koronázási esküben. A Habsburg–magyar viszony kapcsán hangsúlyozza, hogy a törvényhozás és az adózás még mindig a »nép« kezében van, habár az uralkodó vétőjoggal rendelkezik. A nádor választás joga is őket illeti (az uralkodó által jelölt négy személy közül), valamint a külföldiek honosítása is. A királynak viszont megkérdőjelezhetetlen joga háború és béke kérdésében dönteni, vétőjoggal bír a törvényhozásban, ő adományozhat nemességet, s a bűnösök elítélése is az ő prerogatívája. „Így tehát a királyság végrehajtó hatalma a szuverén kezében van” – vonja le a következtetést.⁷³ Ezután leírja, hogyan foglalja el trónját az uralkodó. Nyilvános ünnepség keretében, lóháton érkezik, kardjával a négy égtáj felé sújt, amivel jelzi, hogy vállalja az ország védelmét, bármelyik irányból jöjjön is az ellenség. Azonban hozzáteszi, hogy a hadviseléshez szükséges ellátmány terhe a nemzetre hárul az országgyűlés döntésén keresztül.

„De mi a nemzet?” – teszi fel a kérdést. „Ki alkotja? Kiket illetnek meg ezek a jogok? Ebben az országban, ahogyan azokban is, ahol a társadalom még gyerekcipőben jár, sajnos, ezek a jogok az arisztokratákat és a papság felső rétegét illetik meg, s azoknak, akik a termelőmunkát végzik, a parasztoknak és a polgároknak csak kevés joguk van, vagy egyáltalán nincs, s a közügyekbe nem szólhatnak bele; miközben az állam összes terhét viselniük kell.” Pontos képet fest a 18. századi társadalmi viszonyokról. A parasztságot sohasem tartották a nemzet részének, s mivel a szabad városok képviselőit szinte „betolakodóként” kezelték, az „arisztokrácia” volt az, amelyik korlátozhatta a korona hatalmát. A magyar alkotmány szellemében az ő testületükkel kell, hogy az uralkodó fontos államügyekben konzultáljon, oly módon, hogy összehívja őket az országgyűlésben.⁷⁴ Részletesen leírja a rendi gyűlés összetételét. Bemutatja két házát, a szavazás menetét, s azt is ismerteti, mikor és milyen gyakorisággal üléseznek. Hangsúlyozza, hogy 1764 és 1790 között, vagyis huszonhat éven át egyszer sem hívták össze.⁷⁵ A felvilágosodás gondolataira építve leszögezi, hogy az állam legfontosabb ügyeiben a „nép” hivatott dönteni, de Magyarországon a nép csak az arisztokráciát és a felső papságot jelenti, akik mentesek bármiféle közteher viselésétől, így azonban a

⁷¹ Townson: *Travels in Hungary*, 100.

⁷² Townson: *Travels in Hungary*, 100.

⁷³ Townson: *Travels in Hungary*, 101.

⁷⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 101–102.

⁷⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 103–104.

kormányzat költségei a társadalom termelő rétegeire, a polgárookra és a parasztokra hárulnak.⁷⁶

Ezután bemutatja a magyar társadalom egyes rétegeit. Felsorolja a nemesség kiváltságait: nem osztoznak a közterhekben, a szabad városok földjének kivételével a föld kizárólagos tulajdonosai, és csak ők viselhetnek hivatalokat. Nem lehet őket letartóztatni, míg bünyösségüket be nem bizonyították. Ha a szuverén hívja őket, meg kell védjék az országot.⁷⁷

A kiváltság nélküliek helyzetét is elemzi. „A polgárok közvetlenebbül tartoznak az uralkodó alá, és megvannak a saját magisztrátusaik, így függetlenebbek a nemesektől.”⁷⁸ A parasztokkal azonban más a helyzet. Mivel uraik birtokán élnek, kiszolgáltatottabbak, bár a védelmüket is élvezik. Rámutat arra, hogy Európa különböző részein hasonló volt a helyzet – csak különböző időszakokban. „Mily nagy a különbség, a lengyel és az angol paraszt között most a 18. században! Egykor azonban a mi boldog szigetünkön is hasonló helyzetben voltak a parasztok, mint most Lengyelországban.”⁷⁹ Megállapítja, hogy a magyar paraszt sorsa jobb, mint a lengyelé vagy az oroszé, főleg mivel már nincs röghöz kötve. Szerinte bizonyos mértékben már az Urbárium előtt is javult a helyzet. Ő 1764-re teszi a dokumentum keletkezését, s legfőbb eredményének – azon túl, hogy egységesítette a paraszti terheket, és rögzítette a paraszt és a földesúr kölcsönös kötelezettségeit – azt tartja, hogy egyáltalán a kormányzat figyelmet fordított a kérdésre.⁸⁰ Ezután angol nyelven teljes terjedelmében közli az Urbárium szövegét,⁸¹ majd az egyes intézkedések ismertetése után levonja a következtetést: „úgy gondolom, a parasztoknak nem nehéz teljesíteniük a szerződés feltételeit.”⁸² Véleménye szerint a nehézség a szerződés természetéből fakad: a termény- és munkajáradék kölcsönösen nehézséget jelent a földesúrnak és a parasztnak is, s sokkal jobb lenne, ha áttérnének a pénzbeli járadékra, illetve a bérleti rendszerre.⁸³

A következőkben – Stephan Rosenmann 1792-ben megjelent munkája alapján⁸⁴ – áttekinti a jobbágyság helyzetét és a parasztokkal kapcsolatos szabályozások történetét Zsigmond uralkodásától az ország három részre szakadásáig. Kiemeli II. József 1785-ös, a jobbágyságra vonatkozó rendeletét, amit az Urbáriummal egyenlő fontosságúnak tart. Hangsúlyozza, hogy a király ezt nem vonta vissza a halálos ágyán. Jelentőségét összegezve megállapítja: „Ez adott jogot a parasztoknak arra, hogy elköltözzenek a földesuruktól, hozzájárult ahhoz, hogy sok manufaktúra és a városi ipar virágzásnak induljon, s így [a parasztok] hamarosan elnyerhetik jogos helyüket a társadalomban.”⁸⁵

A következő részben a papságról ír. Kiemeli, hogy annak ellenére, hogy a vallási türelemről szóló rendeletnek köszönhetően bizonyos mértékben csökkent a befolyásuk, a felső papság még így is „nagy erőt képvisel”. Ezt elsősorban a rendi országgyűlésen játszott szerepüknek, jelentős jövedelmeiknek és az általuk betöltött hivataloknak tulajdonítja. Indok-

⁷⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 104.

⁷⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 104–105.

⁷⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 106.

⁷⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 106.

⁸⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 108–109.

⁸¹ Townson: *Travels in Hungary*, 109–132.

⁸² Townson: *Travels in Hungary*, 132.

⁸³ Townson: *Travels in Hungary*, 133.

⁸⁴ Rosenmann, Stephan: *Staatsrecht des Königreichs Hungarn. Nach der heutigen Verfassung dieses Reichs bearbeitet*. Wien, 1792. 193.

⁸⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 134.

lásként táblázatba foglalja az érsekek és a különböző egyházmegyék püspökeinek bevételeit.⁸⁶

‘Végül a magyar társadalom jellegzetességeit és a Habsburg Monarchiához való viszonyát a következőképpen összegzi. „Ilyen volt a királyság helyzete 1780-ban, Mária Terézia halálakor. Az uralkodó hatalma korlátozott volt, mivel nem magyar volt, a nemesség és a papság erős volt és kiváltságos, a polgárokat lenézték, a parasztok szolgaságban éltek. Mégis mindannyian büszkék voltak a *magyar* névre, és egységesek abban, hogy gyűlölték német uraikat. József tudta ezt, Mária Terézia uralkodása alatt nem is egyszer ellátogatott királyságába, s pontosan tudta, kiket kell majd kormányoznia.”⁸⁷ Ennek ellenére, jegyzi meg, II. József a nehéz körülmények között is vállalta a reformok megkísérlését, majd részletesen bemutatja intézkedéseit, politikáját. „Az első hiba, amit elkövetett, az volt, hogy felhagyott a koronázás hagyományával” – írja. „Épp azzal a ceremóniával, ami más nemzetek számára valószínűleg jelentéktelen, de a magyaroknak nagyon fontos.” A szerző szerint valószínűleg nem azért mellőzte ezt a szertartást, mert „meg akarta sérteni a magyar népet”, hanem hogy ne kelljen esküt tennie arra, hogy jogaikat és kiváltságait szentként kezeli, miközben arra készült, hogy lerombolja azokat.⁸⁸ Hangsúlyozza, hogy József 1784-ben is alkotmányellenesen cselekedett, amikor megparancsolta, hogy a koronát vigyék Bécsbe, hiszen arról, hogy hol tartsák, az országgyűlésnek van joga rendelkezni, s engedélye nélkül törvényesen nem lehet a koronát helyéről elmozdítani.⁸⁹ A következő lépés, írja az angol utazó, a vármegye rendszer felszámolása, a közigazgatás átszervezése és a tíz kerület felállítása volt. Ezt követte az örökös jobbság eltörlése, amihez az országgyűlés beleegyezése kellett volna, de ő rendelettel tette, ami így törvénytelen volt, s a földbirtokosok jogainak megszegését jelentette.⁹⁰ A német nyelv hivatalossá tételéről szóló rendelet kapcsán Townson felháborodottan kiált fel: „Egy ősi MAGYART arra kötelezni, hogy a NÉMET nyelvet tanulja meg! Számukra ez a rendelet sokkal rettenetesebb lehetett, mint a török invázió híre.”⁹¹

A szerző ezután részletezi a többi rendeletet is, majd kitér a Habsburg Monarchia törökök elleni háborújára és annak következményeire.⁹² Végezetül a vallási tárgyú rendeletekkel és a parasztság helyzetének és terheinek szabályozásával foglalkozik, és rámutat arra, hogy az intézkedések miatt általános elégedetlenség támadt a birodalom minden részén. A fentieket összefoglalva a következőképpen értékeli II. József politikáját: „...önkényes volt József uralma, de senki sem kételkedhet abban, hogy jó szándék vezérelte. Mennyi álmatlan éjszakát tölthetett azzal, hogy népe jólétét szem előtt tartva tervezze meg politikáját, de az elégedetlenség és a panaszáradat csak nőttön nőtt [...], így végül rendeletei visszavonására kényszerült.”⁹³ A szerző teljes terjedelmében idézi a reformok visszavonásáról szóló dokumentumot, majd megállapítja: „...így törölték ki szinte teljesen a történelem lapjairól azt a kilenc évet, ami kezdetben az európai történelem pompás fejezetének ígérkezett.”⁹⁴

⁸⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 136.

⁸⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 137–138.

⁸⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 138–139.

⁸⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 139.

⁹⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 104.

⁹¹ Townson: *Travels in Hungary*, 141.

⁹² Townson: *Travels in Hungary*, 142–143.

⁹³ Townson: *Travels in Hungary*, 145.

⁹⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 145–148.

Robert Townson írása következő részében II. Lipót trónra kerülésének körülményeit és az országban uralkodó közhangulatot mutatja be. Beszámol arról, hogy II. József halálát követően a Habsburg uralommal szembeni gyűlölet egyre erősebb lett, ezzel párhuzamosan pedig fellángolt a patriotizmus. A magyaros öltözék és a bajusz, ami a társadalom felső rétegében már rég kiment a divatból, újra divatba jött. A radikálisabbak azt hangoztatták, hogy mivel Józsefet nem koronázták meg, véget kell vetni az osztrák örökösödésnek. Egy új diplomát, egyfajta jognyilatkozatot kívántak, amelyet meg is fogalmaztak. Eszerint a szuverént megfosztották attól a jogától, hogy a hivatalnokokat, a hadsereg tisztjeit kinevezze. Ettől kezdve ez a nemesség jogkörébe tartozott volna, csakúgy, mint fizetésük. A királyság kormánya az osztrák részekétől teljesen különálló kellett legyen. Az uralkodót megfosztották volna vétőjogától, s a rendi gyűlés az ő hívása nélkül is összeülhetett volna. A földadó szövege sem jöhetett, s a pénzverést sem ismerték el uralkodói prerogatívaként. A koronázási eskübe pedig András király 31. cikkelyét is bele kívánták fogalmazni.⁹⁵ A szerző megjegyzi, hogy a mérsékeltőbbek megelégedtek azzal, ha a József előtti állapotok visszaállnak. Majd leszögezi, hogy a koronát 1790. február 18-án, két nappal József halála előtt visszaküldték Budára. Lipót pedig néhány hónappal trónra kerülése után újra összehívta a rendi gyűlést.⁹⁶ Ezután az első cikkelytől az utolsóig ismerteti az uralkodóval kötött megállapodás és országgyűlés által elfogadott törvények tartalmát.⁹⁷ Majd értékeli a kialakult helyzetet: „...így az a vihar, amit a meggondolatlan és rosszul időzített reformok keltettek, s ami el is szakíthatta volna az osztrák monarchiától legszebb domíniumát, most elült. A parasztok szabadságát és a protestánsok iránti türelmet az országgyűlés törvényeivel erősítették meg.”⁹⁸

Ezt követően hosszan értekezik a protestáns vallásszabadságról, és a Bocskai szabadságharcotól kezdve II. Lipót uralkodásáig bemutatja a vallási türelemmel kapcsolatos intézkedések történetét. Megállapítja, hogy a törvényt 84 nem és 291 igen szavazattal fogadták el 1791-ben, akik közül 181 mágnás volt és többségében katolikus. „Mekkora tiszteletet érdemel ez a fajta tolerancia a magyarok részéről. Hol van párja Európában?” – teszi fel a kérdést.⁹⁹ Majd „az olvasók kedvéért” szó szerint lefordítja azokat a cikkelyeket, amelyek a vallásszabadságról szöveltek.¹⁰⁰ Véleménye szerint Magyarország királyai, mint az egyház legfőbb patrónusai, elég nagy befolyást gyakorolnak a vallás kérdéseire. Úgy véli, bár a protestánsok jogai garantáltak, nem lehet tudni, hogy egy bigott uralkodó nem fogja-e üldözni őket, mint ahogy az korábban is megtörtént. Szerinte sok katolikus hívő és pap liberális gondolkodású, „de a hívők között még mindig túl sokan vannak, akik a római egyház buzgó követői, s a papok könnyen befolyásra tehetnek szert felettük.”¹⁰¹ Zárásként megállapítja, hogy a protestánsok száma jelentős Magyarországon, s mintegy átvezetésként megjegyzi, hogy a következő fejezetben róluk is ír majd részletesen.

Az ötödik fejezet címe: STATISZTIKA. Alcíme: Népesség és lakosok – állami bevételek – kereskedelem – katonai erő.¹⁰² Bevezetőjében elmondja, hogy különböző munkákban különböző adatokat talált a népességről. Úgy gondolja, az 1785-ös összeírás lehet az alapja

⁹⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 151.

⁹⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 156.

⁹⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 156–169.

⁹⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 169.

⁹⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 169–170.

¹⁰⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 170–179.

¹⁰¹ Townson: *Travels in Hungary*, 180.

¹⁰² Townson: *Travels in Hungary*, 182.

annak az adatnak, miszerint Erdélyt nem számítva, Magyarország népessége körülbelül nyolc millió. Schlözer adatai alapján részletezi kor, nemek, társadalmi csoportok, etnikumok, valamint foglalkozás és település típus szerinti összetételét.¹⁰³

Röviden ismerteti a Kárpát-medence történetét és bemutatja a különböző népek keveredését a római időktől a magyarok honfoglalásán át egészen a kunok betelepedéséig és a tatárjárásig.¹⁰⁴ Szerinte a magyarok valószínűleg ázsiai nép, s inkább kalmük, mint finn eredetű. Utalást tesz a hun–magyar rokonságra is: „A 9. században vették birtokba ezt a vidéket, s minden bizonnyal annak a népnek egy törzse voltak, akik néhány évszázaddal azelőtt Attila vezetésével Európa nagy részét feldúlták.” Úgy véli, a (be)vándorlások miatt a magyarok kevesebb, mint harmadát alkotják a népességnek. „A szlávok vannak legtöbben, különböző fajokra és törzsekre oszlanak: horvátok, illírek, ruszinok, csehek” – írja. Schlözer adataira hivatkozva a németek arányát 1/9-re teszi, de hozzáfűzi, nem tudni, hogy ők már régen itt élnek, vagy újonnan betelepítettek.¹⁰⁵ Szerinte az bizonyos, hogy jó néhányukat magyar uralkodók hívták be különböző német területekről, hogy településeket hozzanak létre, részben azért, hogy a gyakori háborúk után növeljék a királyság népességét, és hogy civilizálják a lakosokat különböző mesterségek meghonosításával.¹⁰⁶ Rajtuk kívül zsidók, görögök, örmények és cigányok élnek szétszórva a királyságban, írja Townson, és felhívja a figyelmet a könyvéhez mellékelt térképre, melyen a különböző etnikumokat is jelöli.

A népesség jellemzése után levonja a következtetést. „Hét vagy nyolc millió lakos, aki termékeny területen él, a kontinentális politika színpadán jelentősnek kellene, hogy számítsa, mint ahogy az is volt egykor, amikor Európa legerősebb uralkodói keresték szövetségét.”¹⁰⁷ Hangsúlyozza, hogy a 14. században Nagy Lajos uralma a Balti-tengertől a Fekete-tenger nyugati partjáig és onnan az Adriai-tengerig terjedt. Szerinte nagy tiszteletnek örvendtek a magyarok a következő században, Mátyás király idején is, s nem csupán hadserege, hanem a művészetek felvirágoztatása és híres könyvtára folytán is. Fontosnak tartja megemlíteni, hogy az uralkodó akkoriban Magyarországon élt és Bécsset is elfoglalta.¹⁰⁸

Az erős középkori magyar állam megidézése után az ország Habsburg Monarchián belüli helyzetének elemzését folytatja. Különböző becsléseket közöl az osztrák állam magyarországi bevételeivel kapcsolatban, majd megismétli azt a korábbi megállapítását, miszerint Bécs csupán nyersanyagellátóként és árufelvevő piacként tekint a magyar területekre, az adóterheket pedig kizárólag a parasztok viselik. Részletesen felsorolja az egyes mezőgazdasági és iparcikkekre vonatkozó vámtételeket, s rámutat arra, hogy a kereskedelem bonyolítását a rossz utak és a belső vámok is nehezítik. Ismerteti az éves export és import mennyiségét és a különböző áruk sorát: mit, mennyit és hová szállítanak.¹⁰⁹ Ezután rátér a hadsereg állításának, létszámának és összetételének bemutatására. Külön foglalkozik a határőrvidek megszervezésével, szerepével, az ott élők sajátos helyzetével és társadalomban elfoglalt helyükkel.¹¹⁰

¹⁰³ Townson: *Travels in Hungary*, 183–184. Townson a statisztikához valószínűleg az August Ludwig Schlözer *Staats-Anzeigen* című, 1782 és 1793 között publikált politikai folyóiratában megjelent adatokat használta.

¹⁰⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 188.

¹⁰⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 189.

¹⁰⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 190.

¹⁰⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 190.

¹⁰⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 190–191.

¹⁰⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 192–199.

¹¹⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 200–205.

Ezt követően Townson visszatér úti élményeinek ismertetéséhez. A hatodik fejezetből megtudjuk, hogy elsősorban természettudományos érdeklődése befolyásolta abbéli döntését, merre folytassa tovább útját a fővárosból. „Minthogy azt olvastam, a Mátrában lehet kialudt vulkánokat találni, úgy döntöttem, elfogadom báró Orczy József meghívását, akinek nagy birtoka és egy timsó gyára van a hegyekben.”¹¹¹ Június 8-án indult el Pestről. Hatvanban meglátogatta Grassalkovich herceg palotáját, majd Gyöngyösre érkezett, ahol Orczy József kastélyában szállt meg. A báró megmutatta neki birtokait és gyárát.¹¹² Townsont azonban sokkal jobban érdekelt a Mátra köztettana, valamint állat- és növényvilága. Igaz, csalódnia kellett, mert kialudt vulkánt nem talált, de részletes leírást készített a vulkáni kőzetekről, amikből sokat látott azon az úton is, amelyen Egerbe tartott.¹¹³

A városban az egyetem épületén kívül semmi sem tetszett az angol utazónak. Meglátogatta a püspöki palotát, de nagyon ridegnek, bútorzatát pedig „nyomorúságos”-nak találta.¹¹⁴ Az oktatás új fellegvára kapcsán nem értette, hogy Eszterházy püspök, aki kicsinyes és gyakran visszaél befolyásával, hogyan tudott ilyen remek középületet emelni. „Az épület nemcsak a lehető legszebb, hanem az intézmény céljának is kiválóan megfelel. A tanárok lakásai kényelmesek, az osztályok, a termék, a kápolna, a könyvtár és az előadóterem igen fényűző” – írta. A természettudós lelkesen jegyezte meg, hogy az egyetemnek csillagvizsgálója is van, melynek műszereit Londonból hozták.¹¹⁵

Eredetileg azt tervezte, hogy Egerből Tokajba veszi útját, de többek tanácsára úgy döntött, a Tiszától délre eső területek felé indul, hogy „a királyság legcivilizálatlanabb részét és az ott élő hamisítatlan magyarokat” szemügyre vehesse.¹¹⁶ Útleírásának nyolcadik fejezetében részletesen bemutatja a Hortobágyot. A magyar pusztát mérhetetlenül nagy kopár területként jellemzi. Körülbelül az út felénél talál csak egy jó fogadót.¹¹⁷ A környéken egyetlen falu sincs, csak néhány magányos fa és szántó, de a terület nem elhagyatott, rengeteg szarvasmarha legel rajta. Leírásából megismerhetjük a földművelés és az állattenyésztés korabeli helyzetét és a vidéken élő madárvilágot is.¹¹⁸

Az útleírás kilencedik fejezete Debrecenbe érkezéséről és ottani tapasztalatairól szól. Első benyomásai nem túl pozitívak. „Hogy milyen körülmények között jött létre Debrecen, nem tudom, s azt sem sejtem, mi indíthatott harmincezer embert arra, hogy egy ilyen helyet válasszon lakóhelyéül, ahol sem forrás, sem folyó, sem építőanyag, sem tüzelőanyag, sem szívmegelőgítő bor nincs.” Megállapítja, hogy bár városi ranggal és városi kiváltságokkal rendelkezik, inkább falunak tekinthető a település, s mint ilyen, a legnagyobb egész Európában. Ha viszont városnak tekintjük, írja, akkor az egyik legrosszabb, még ha lakói nem is a legszegényebbek. Sövénykerítés veszi körül, a városkapuk olyanok, mint Angliában a kerítéskapuk a mezőn, amiket benőtt a tüske és a szeder. Beszámolója szerint a házak néhány kivételtől eltekintve egyszintesek, szalmatetősek, oromzatuk az utcára néz. Az utcák nincsenek kikövezve, ehelyett a legforgalmasabbak közül néhányban gerendákat fektetnek le a

¹¹¹ Townson: *Travels in Hungary*, 206.

¹¹² Townson: *Travels in Hungary*, 211–213.

¹¹³ Townson: *Travels in Hungary*, 214–216., 218–220.

¹¹⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 228.

¹¹⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 225–226.

¹¹⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 229.

¹¹⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 235.

¹¹⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 235–236.; Nyilas István: *Az angol Robert Townson leírása a Hortobágyról*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 143–146.

gyalogosok számára.¹¹⁹ Ezután a város lakosairól ír. Nagy részük kálvinista, s „komor viselkedésük és ruházatuk” Townson szerint elég lehangolóvá teszi a helyet. A református kollégium épülete sem nyeri el tetszését, az angol szegényházakra emlékezteti, „ódon, szabálytalanul épült és omladozó” – írja róla.¹²⁰ Azt is hozzáteszi azonban, hogy ilyen nyomorúságos helyekről gyakran kerülnek ki nagy tudással rendelkező, zseniális emberek. Részletesen bemutatja a diákokat és professzoraikat, majd a város egyéb nevezetességeire tér át. Ismerteti, hogy kollégiumán kívül Debrecen a szappangyártásáról, a kenyéréről, a gubakészítéséről, a pipáiról és a negyedévenként megtartott vásáraitól híres. Ezek a lakosok legfőbb bevételi forrásai.¹²¹ Megfigyeli és leírja a szappan készítés módját: az alapanyagokat, azok összetételét, a főzés folyamatát, s hogy a pontos összetétel kiderítése sok fáradságába került, majd megadja két különböző mester által alkalmazott arányokat. Megjegyzi, hogy hetven szappanfőző működik a városban, s termékeiket az egész királyságban, sőt még külföldön is árulják.¹²² Hasonló aprólékossággal mutatja be a „kenyérkészítés debreceni művészetét” és a suba szövésének technológiáját.¹²³ Örömmel fedezi fel, hogy a városból többen jártak már Angliában. Ennek magyarázata az a kálvinisták körében kialakult szokás, jegyzi meg, hogy utazást tesznek egy protestáns országba: Hollandiába, Svájcba vagy éppen Nagy-Britanniába.¹²⁴ Debreceni élményeiről megfogalmazott összegzése azonban elég lehangoló. „A város közelében van néhány szőlőskert, de elég rossz minőségű bort adnak. Ez a legutolsó hely, ahol letelepednék; mély kálvinista komorság jár át mindent, s az esős idő, ami kété-három napos ott tartózkodásomkor jellemző volt, még csak fokozta ezt. Vízért közel negyed mérföldet kell a lakóknak gyalogolniuk, kő pedig csak Nagyváradon vagy Tokajban van.”¹²⁵

A tizedik fejezet elején megtudjuk, hogy Debrecen volt a legkeletibb város, ameddig el szándékozott utazni, de amikor megtudta, hogy nem messze fekszik Nagyvárad, ahonnan már láthatók a Kárpátok, úgy döntött, oda is ellátogat.¹²⁶ Igaz ugyan, hogy amikor megérkezett, kiderült, hogy a hegyek még mindig messze esnek, de nem bánta a fáradságot. A városban igen jól érezte magát. Véleménye szerint Nagyvárad volt az egyik legszebb város Magyarországon; és minden szempontból Debrecen ellentéte. Itt minden vidámnak tűnt, zene és tánc hallatszott minden házból. Az utcákon bricskák és szekerek futottak, a nyári vendéglők tele voltak emberekkel.¹²⁷

Látogatása idejére esett a megyegyűlés, ahová az alispán meghívására ő is elment. „Pompás gyűlés volt. A nemes urak elegáns magyar ruhájukat viselték. A viták magyar nyelven zajlottak, így azután a tekintetükből és nem a beszédükből tudtam meg, miről is folyt a társalgás” – számolt be róla. A gyűlés utáni ebédre is meginvitálták, melyről a következőket írta. „A német konyha, valamint a német modor és szokások voltak jellemzők itt is, akárcsak Magyarország többi részén. Mielőtt leültünk, némán álltunk az asztal körül, és mindenki magában imádkozott vagy úgy tett: ez az, amit hálaadásnak neveznek. A hosszú ideig tartó étkezés vége felé néhány pohár jó bort kínáltak; azután mindannyian felemel-

¹¹⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 238.

¹²⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 239.

¹²¹ Townson: *Travels in Hungary*, 240.

¹²² Townson: *Travels in Hungary*, 240–242.

¹²³ Townson: *Travels in Hungary*, 242–245.

¹²⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 247–248.

¹²⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 248.

¹²⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 249.

¹²⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 250.

kedtünk, székünk mögé álltunk és körülbelül egy percig imádkoztunk, majd átmertünk egy másik helyiségbe kávézni.”¹²⁸

Az angol utazó nem csak a megyei nemes urakkal találkozott, hanem a váradi püspök és a prépost is meghívta ebédre. Meglátogatta a város közelében lévő gyógyfürdőt is.¹²⁹ Kellemes élményekkel távozott a városból, ahol olyan szívélyesen fogadták, mintha „igen fontos személyiség” lett volna.¹³⁰ Debrecenen keresztül és a hajdúvárosok érintésével Tokajba utazott. Az útleírás tizenegyedik fejezetében erről és a Tokaji-hegységben tett kirándulásairól tudósít. A városról nem alakít ki jó vélemény: „Feltételezhetnénk, hogy gazdag az a város, amely termékeny földeken, két jelentős folyó találkozásánál terül el. Hogy ez miért nincs így, nem tudom. De Tokaj kicsi, nyomorúságos hely, jöllehet rendelkezik ezekkel az előnyökkel.” Beszámolója szerint a fogadó olyan rossz volt, hogy a királyi só raktár igazgatója, akihez ajánlólevele volt, inkább meghívta a házába, s szíves vendéglátásban részesítette.¹³¹ A hegyvidéken tett kirándulásai kapcsán részletesen bemutatja a szőlőművelés helyi jellegzetességeit és a különleges tokaji borfajtákat.¹³² A leíráshoz nem csupán személyesen szerzett ismereteit használta fel, hanem valószínűleg latin és német nyelvű munkákra is támaszkodott.¹³³ Az angol tudós természetesen közzetani szempontból is megvizsgálta a Tokaji-hegységet. Művében külön fejezetet szentel a vidék közeteinek és ásványainak.¹³⁴ Saját megfigyeléseit minden bizonnyal összevetette a hegységről szóló, általa ismert széleskörű szakirodalommal, és igen pontos leírást készített, néhány képződmény esetében elsőként.¹³⁵

Tokajból a Felvidékre utazott tovább. Telkibánya felől érkezett Kassára, amit „Felső-Magyarország metropoliszá”-nak nevezett. Leírása szerint a főutca nagyon széles és elég szabályos volt, néhány nagyon szép, nemesek birtokában lévő házzal és egy elegáns kávéházzal. Kassa lakossága becslése szerint körülbelül hatezer volt. Egyetlen látnivalójaként a gótikus stílusú főtemplomot említette...¹³⁶ A városból ellátogatott a környéken lévő opálbányákhoz.¹³⁷ Ezek után pedig az aggteleki cseppkő- és a szilicei jégbarlangot kereste fel. Különböző, a barlangok méretére és hőmérsékletére vonatkozó méréseket végzett, és részletes leírást készített róluk.¹³⁸ A szilicei barlang bejáratáról rajzot is mellékelte útleírásában.¹³⁹

¹²⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 251–252.

¹²⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 252–253.

¹³⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 248.

¹³¹ Townson: *Travels in Hungary*, 261.

¹³² Townson: *Travels in Hungary*, 262–270.

¹³³ Townson művének a tokaji szőlőművelésről és borkészítésről szóló fejezetét részletesen feldolgozta Balassa István a *Robert Townson néprajzi megfigyelései Magyarországon* című fejezetben, in: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 117–118. Ezenkívül Rózsa Péter külön tanulmányt is írt róla: *Robert Townson beszámolója a tokaji szőlőművelésről és borkészítésről* címmel. A Miskolci Egyetem Közleményei, A sorozat, Bányászat, 82. kötet. 2011. 243–250.

¹³⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 12. fejezet, 275–303.

¹³⁵ Rózsa Péter – Szakáll Sándor: *Townson ásvány-közzetani megfigyelései a Tokaji-hegységben*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 151–155.

¹³⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 304.

¹³⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 307–311.

¹³⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 312–321. A barlangokban tett megfigyeléseinek jelentőségéről bővebben lásd: Hadobás Sándor: *Robert Townson könyvének barlangtani vonatkozásai*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 163–168.

¹³⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 318–319.

Innen a szilicei református lelkész társaságában Rozsnyóra utazott tovább, majd Szomolnokon keresztül Lőcsére és Késmárcra, ahonnan kirándulásokat tett a Magas-Tátrába.¹⁴⁰ Ezután a wieliczka-i sóbányákhoz látogatott el.¹⁴¹ Onnan pedig a felvidéki bányavárosokat kereste fel. Besztercebányáról röviden feljegyezte: „...jól megépített város, egy partak partján, a környező nagy hegyeket erdők borítják.”¹⁴² Másnap az úrvölgyi rézbányákhoz utazott. Részletes leírást készített a hegyoldal kőzeteiről, és különböző ásványokat is gyűjtött, melyeken az elsők között végzett pontos és maig helytálló kémiai elemzést.¹⁴³

Ezt követően Selmecbányára utazott tovább, amit Alsó-Magyarország legfontosabb bányavárosának tartott. Lakosságát nyolcezerre becsülte, amelynek fele a bányákban dolgozott. Részletesen bemutatta a híres bányászati akadémiát és diákjait.¹⁴⁴ Természetesen maga is végzett kőzetelemzéseket és aprólékos leírást készített róluk, ahogy a Körmöcbányára tartó úton látott kőzetekről is.¹⁴⁵ A fallal körülvett kis várost nem találta túl szépnek, de az ott található ásványkincsek annál inkább felkeltették érdeklődését. „Bányái nem az ércek mennyiségéről, hanem a minőségéről híresek. Az ércek aranyat és ezüstöt tartalmaznak” – írta. Leírása szerint más bányákból is hoztak ide érceket, hogy kiválasszák belőlük az aranyat és az ezüstöt.”¹⁴⁶ Munkájában természetesen részletesen ismertette az eljárást, és adatokat közölt a kinyert nemesfémek mennyiségéről is.

A bányavárosokat elhagyva Garamszentbenedek, Nyitra és Nagyszombat közül az utóbbi tette rá a legnagyobb hatást. „A sok templomtorony messziről sejteti, hogy Nagyszombat jelentős város, és ez nem csak látszat. Szabályos, jól megépített város, utcái szélesek, s a templomok és kolostorok nagy száma miatt gyakran nevezik Kis Rómának. Körülbelül hétezer lakosa van. Mária Terézia és II. József uralkodásáig egyetemi székhely volt, de azt most már átköltöztették Pestre, hisz az az ország központja. Az egyetem épületében rokkant katonák menhelyét rendezték be, akik, körülbelül ezren, így jó körülmények között élnek.”¹⁴⁷

Az angol utazó Nagyszombat után végül Pozsonyba érkezett. A város jelentőségét a következőképpen foglalta össze: „Pozsonyt tarthatjuk a királyság fővárosának, hisz Buda oly sokszor és oly sokáig volt török kézen, hogy ez a város volt általában a kormány székhelye és az a hely, ahol az országgyűléseket, valamint a koronázási ünnepségeket tartották.” Lakosságát huszonnyolcezer főre becsülte, akiknek negyede evangélikus volt.

Kellemes napokat töltött a városban. Dicsérte színházát, s úgy gondolta, a kaszinó és a kávéházak még Párizsban és Londonban is csodálat tárgyát képeznék.¹⁴⁸ Megállapította, hogy sokkal jobban lehetett érezni Bécs hatását az embereken, az utcákon, a mindennapi életben, mint Budán, s kifejezte reményét, hogy egyszer majd az ország középső része is felzárkózik a nyugati területekhez.

¹⁴⁰ Townson: *Travels in Hungary*, 323., 324–326., 340–367. Útjának eredményeiről a Tátra-kutatás szakirodalmában igen sok említést találunk. Ezeket összegzi Pinczés Zoltán tanulmánya: *Robert Townson kirándulásai a Kárpát-Alpokban (Magas-Tátra)*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*, 175–178.

¹⁴¹ Townson: *Travels in Hungary*, 378–403.

¹⁴² Townson: *Travels in Hungary*, 407.

¹⁴³ Townson: *Travels in Hungary*, 407–410.; Szőőr Gyula – Barta István, Rózsa Péter: *Townson „Travels in Hungary ...” című könyvének „geokémiai” vonatkozásai*. In: Rózsa (szerk.): *Townson magyarországi utazásai*, 63–64.

¹⁴⁴ Townson: *Travels in Hungary*, 422.

¹⁴⁵ Townson: *Travels in Hungary*, 426–430.

¹⁴⁶ Townson: *Travels in Hungary*, 430.

¹⁴⁷ Townson: *Travels in Hungary*, 439.

¹⁴⁸ Townson: *Travels in Hungary*, 440.

Townson pozsonyi látogatása egyben utazása végét is jelentette. Zárásként megfogalmazta, milyen érzésekkel vett búcsút Magyarországtól: „Gyorsan telt az idő, és már október közepe volt. Más országokat is látnom kellett. Ezért el kellett hagynom Pozsonyt és Magyarországot. Átkeltem a Dunán [...] és megérkeztem Ausztria határához. Itt elbúcsúztam kedves Magyarországomtól, s habár az előttem fekvő vidék a Duna partján nagyon kellemes volt, s még gyönyörűbb kilátásokkal kecsegtetett, nem tudtam szomorúság nélkül hátrahagyni [Magyarországot]. Gyakran visszanéztem, hogy megköszönjem nagylelkű lakosainak, hogy olyan szívélyes fogadtatásban részesítettek, s hogy minden létező jót kívánjak nekik. A magyarok nemes fajta, s a sokféle nép közül, akiknek országában utaztam, őket tartom a legnagyobbra. Tartozom nekik a dicsérettel, s ezt most örömmel meg is adom.”¹⁴⁹

Robert Townson 1793-as magyarországi utazásáról készült leírása több szempontból is figyelemre méltó. Az angol természettudós útja során folyamatosan feljegyzéseket készített az általa megfigyelt tájról, természeti kincsekről, növény- és állatvilágról, s számos területen az első ilyen jellegű leírást készítette el Magyarországról. Európa különböző országai- ban és egyetemein szerzett ismereteire támaszkodva, alapos szakmai felkészültséggel és nyitottsággal gyűjtötte és rendszerezte az információt. Munkájában nem csupán a természeti környezet, hanem a korabeli gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok bemutatására is törekedett. Bőséges szakirodalmat használt fel Magyarország történetével, politikai helyzetével, népességével, etnikai összetételével, mezőgazdasági és ipari termelésével, bevételével és kiadásával kapcsolatban, s ehhez további adatokat és ismereteket gyűjtött. Alkalma volt megfigyelni az egyes vidékeken élők szokásait, életmódját, mindennapjait is. Ennek ellenére nem esett az útleírók gyakori hibájába. Nem ragadtatta el magát, és nem fordult elő, hogy a hatáskeltés érdekében az általa tapasztalt dolgokat olvasmányélményeivel vagy éppen fantáziájára támaszkodva színesítette volna. Nem is ez volt a célja.

Megtörtént az is, hogy nem állt Townson rendelkezésére megfelelő szakirodalom, vagy a helyiektől nem tudott minden kérdésére választ kapni. Utazása idején valószínűleg még kevesen tudtak angolul Magyarországon, így a német vagy a latin lehetett számára a közvetítő nyelv, valamint az a szolga, aki útja egy részére elkísérte, s tolmácsolt számára. Ennek következtében a Townson által közölt adatok és ismeretek többségében alaposak és megbízhatóak, de előfordul, hogy általánosak vagy felületesek.

A jelen tanulmányból kirajzolódó kép arról, hogyan is látta Robert Townson a 18. század végének Magyarországot, s milyen ismereteket közvetített európai olvasói számára, bizonyos szempontból ugyanúgy mozaikszerű, mint maga az útleírás. Tudjuk, hogy Townson könyvét már a kortársak közül is sokan kézbe vették Magyarországon. A munka jelenleg ismert legkorábbi említése 1798-ból való. A neves ásványgyűjtő erdélyi gróf, Teleki Domo- kos, a Jénai Ásványtani Társaság tiszteletbeli elnöke ugyanis levelet írt a társaság elnöké- nek, Lenz professzornak, melyben arra kérte, próbálja meg beszerezni Townson útleírását, mert érdekes lehet számukra az a rész, amelyben Magyarország ásványait ismerteti. Cso- konai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc és gróf Dessewffy József valószínűleg a francia nyelvű kiadást olvashatta az 1800-as évek elején, s mindannyian elismeréssel szóltak róla. Ezt kö- vetően azonban inkább a természettudományok művelői használták fel a mű egyes részei- t.¹⁵⁰ Úgy véljük, érdemes lenne Townson beszámolójának teljes szövegét lefordítani és ma- gyar nyelven is megjelentetni.

¹⁴⁹ Townson: *Travels in Hungary*, 452.

¹⁵⁰ Robert Townson munkájának magyarországi ismertségéről lásd: Hadobás Sándor: *Robert Townson könyvének barlangtani vonatkozásai*. In: Rózsa (szerk.): *Robert Townson magyarországi uta- zásai*, 167–168.